

Damir Globočnik

»PODOBA GLASOVITEGA BISMARCKA«

»Železni kancler« Bismarck na karikaturah v slovenskih satiričnih listih s konca 19. stoletja

Leta 1870 se je pisatelj, literarni teoretik in kritik Fran Levstik (1831-1887) podal na Dunaj z namenom, da bo izdal satirični list z imenom Blisk. Levstik je veljal za najbolj ostrega in doslednega kritika jezikoslovnih in političnih vprašanj svoje dobe. Ker se ni bal ne Nemcev in nemškutarjev ne konservativnih staroslovencev, je slovenska javnost Levstikov list pričakovala z velikim zanimanjem. Dejstvo, da bo Levstik imel svoj list, in še satirični povrhu, seveda ni moglo biti pogodu staroslovcem, s katerimi je bil Levstik že nekaj časa v sporu. Njihov privrženec Jakob Alešovec (1842-1901) je namreč že leto dni izdal satirični list Brenclj,¹ zato so Levstika poskušali onemogočiti. Oglasil se je prav Alešovec, ki je v Triglavu (1867-1870) zapisal, češ da bo nov liberalen satirični list poskušal izpodriniti Brenclja, da njegov urednik niti ne obvlada dobro slovenščine ter da ni znano, ali bo pri listu sodeloval tudi renegat Karel Dežman in če bo list deležen podpore iz vladnega dispozicijskega fonda (državnega denarja, s katerim so prosto razpolagali ministri).² Sledila je polemika med Levstikom in Slovenskim narodom (1868-1945) na eni in Alešovcem na drugi strani, ki je v Triglavu objavil trditev, da je kranjski deželni predsednik Conrad pl. Eybesfeld ponujal Levstiku visoko letno plačo, če prevzame uredništvo vladnega lista v slovenskem jeziku. Ponovil je izmišljeni očitek, da bo Blisk prejemal finančno podporo iz vladnega dispozicijskega fonda. Slo-

venski narod je seveda branil Levstika in priporočil njegov list.

Da bi si pridobil finančna sredstva za svoj list, si je Levstik denar sposodil od Josipa Stritarja (1836-1923), ki je pričakoval, da bo Levstik na Dunaju prevzel uredništvo Zvona (1870-1880), in še nekaterih prijateljev ter sprejel 25 goldinarjev posojila, ki mu ga je ponudil kranjski deželni predsednik Conrad, ki ga je Levstik v tem času učil slovenščine. Kljub staroslovenskim nasprotovanjem je list izšel, vendar pod novim naslovom - Levstik je na Dunaju namreč prisluhnil Stritarjevemu predlogu in zanj izbral naslov Pavliha - ter naletel na izredno dober sprejem, saj je njegova naklada po nekaj številkah narasla na 1.500 izvodov. Ne glede na bojazni v staroslovenskih vrstah, je Levstik satirično ost Pavlihe naperil predvsem proti domačim nemškutarjem, do staroslovenskih prvakov pa je bil do neke mere prizanesljiv in jim je ponujal celo roko sprave.³ Prvaki so po izidu prve številke planili po Levstiku z objavo namiga, da je za Pavliho prejel denar od deželnega predsednika Conrada, kar pa je ta lahko zanikal. Levstik je namreč Conradovo ponudbo zavrnil.

Nekaj posebnega so bile karikature na naslovnih straneh Pavlihe, ki jih je Levstiku iz rodoljubnih namenov zastoj risal na Dunaju živeči Čeh Karel Václav Klíč (1841-1926), glavni risar in urednik tedaj vodilnega dunajskega humorističnega časopisa Floh (op. bolha).⁴ Klíč, ki velja za enega najboljših evropskih karikaturistov druge polo-

¹ Naslov lista si je Alešovec »sposodil« pri »zabavljivo-šaljivem« rokopisnem lističu Brenclj, ki ga je Levstik med leti 1865 in 1869 pisal za branje na veselicih in sobotnih večerih Južnega Sokola. V Brenclju, »porednem Pavlihi vsake sokolovske veselice, možu, ki je tolikokrat globoko zbadal in sekal, a pekoče rane vendar zopet s smehom zacelil« (Po: Anton Slodnjak, *Levstikovo zbrano delo III.*, Ljubljana 1953, str. 202), »je v humoristični obliki razpravljaj dogodka našega javnega življenja ter zbadal in ujedal nasprotnike našega naroda, časih pa tudi prvakov povedal kakšno dobro soljeno« (*Slovenski narod*, 1894/297).

² Po: Jakob Alešovec, »Neues slovenisches Witzblatt«, *Triglav* 1869/101.

³ *Dunajski visokošolec Davortin Bole je v pismu dr. Janezu Blewetsu menil, da naj bi bil za Levstikovo zmernost zaslužen tudi karikaturist Pavlihe*: »Levstik je prišel na Dunaj s principi 'Slovenskega Naroda': 'Šibati premalo energične narodne može, dokler se ne dvignejo iz letargije, kakor nemškutarje!' Tukaj so ga pregovorili, kakor sem posnel iz nekaterih pogovorov, šibati samo napake na narodni strani. Pa zdaj se je povrnil k prvotnemu programu. Veliko je k temu pripomogel risar Klíč. Dokler bo on sodelavec 'Pavlihov', bo list zmeren proti narodnjakom, šibajoč le nemškutarje, kvečjemu bo Svetec nekoliko trpel. Kakor stvari zdaj stojijo, menda 'Pavliha' ne bo napačen. Klíč je risar pri listu 'Floh', ki nikdar Slovanov ne šiba« (*Iz pisma Davortina Boleta Janezu Blewetsu z dne 8. 4. 1870*, po: *Levstikov zbornik*, (uredila Janez Logar in Anton Ocvirk), Ljubljana 1933, str. 254-255).

⁴ »V Ljubljani ne dobodem niti risarja, da bi kaj veljal, niti lesorézca, da bi torej bilo treba podobe na Dunaj pošiljati rézat, in če bi vse vkupej ne bilo za nič - saj veš, kakšen je 'Brenclj', a dražji bi vendar bilo, nego bode na Dunaji,« je Levstik pisal Dragottinu Rudežu 18. 2. 1870 (Po: *Levstikova pisma*, Ljubljana 1931, str. 250-251).

AVLIHA

Zabavljivo-šaljiv list.

Grof Bismarck-Schönhausen.

Izbaja po dvakrat na teden za zdaj, kadar bo gotov, in velja do konca avgusta 1 gld., do konca decembra letos 2 gld. Posamezni listi se prodajajo po 14 kr. v Ljubljani pri tabakarni pred franciškanskim mostom in pri A. Klemensu na starem trgu, a v Trstu v Učarjevi tabakarni «via della Caserma».

vice 19. stoletja, zaslovel pa je tudi kot izumitelj vrste pomembnih tiskarskih izboljšav,⁵ je za prvih pet števil Pavlihe prispeval karikature slovenskega renegata oziroma odpadnika dr. Vinke Fererija Kljuna, nemškutarja Antona Grčarja, madžaronskega hrvaškega bana Levina Raucha, štajerskega Nemca Friderika Brandstetterja in renegata Karla Dežmana. Vsi karikiranci so sodili med nasprotnike slovenskih oziroma slovenskih narodnih interesov. Karikirance je izbiral Levstik, prijatelji, npr. časnikar Albin Arko (1845-1893), pa so mu iz Kranjske pošiljali fotografije, po katerih je Klíč narisal karikature. Karikature enega najboljših dunajskih karikaturistov v Pavlihi so povsem zasenčile karikature v Alešovčevem Brenclju, ki so takrat prav tako nastajale na Dunaju.

Za 6. številko Pavlihe je Klíč po Levstikovih navodilih narisal vodilnega mladoslovenskega politika, pravnika in pisatelja dr. Valentina Zarnika (1835-1888), ki se je nedavno iskreno zanimal za Levstikov satirični list – menil je, da bi se namesto Blisk moral imenovati Strela, želel je tudi sam sodelovati z listom in je Levstiku svetoval naj napada predvsem nemškutarje in ne toliko prva-

ke, v »klerikalnih stvareh« pa naj bo čisto indifereenten;⁶ predlagal je tudi, naj bi prvo številko Pavlihe priložili Slovenskemu narodu in se strinjal, da bi bila v Pavlihi objavljena njegova, seveda nekoliko drugačna, idealizirana karikatura, ki bi jo spremljal primeren panegirik. Do Levstika je namreč nenadoma prišla novica o Zarnikovi nenačelnosti. Izvedel je, da je Zarnik zato, da bi si pridobil deželnozborski mandat na volitvah v Trebnjem, pristal, da bo izstopil iz kranjskega deželnega zbora, če večina z njim ne bo zadovoljna. Zarnik se je torej odločil sprejeti staroslovenski politični program, česar dosledni Levstik ni mogel odobravati in mirno požreti, še zlasti zato, ker je v Zarniku donedavna videl zgled načelnega politika. S pesmimi »Na kolodvoru«, »Molčimo« in »Pesmijo o kožuhu« ter karikaturu Zarnika, ki naj bi želel istočasno sedeti na mlado- in staroslovenskem stolu, a je telebnil na tla med obema stoloma – skratka z ostrimi komentarji predvolilnih dogodkov je Levstik nameraval znotraj mladoslovenskega političnega tabora sprožiti opozicijo proti Zarniku, s katerim sta bila do nedavnega ne samo politična somišljenika, temveč celo prijatelja, in ga na ta način spametovati.⁷ Toda Zarnik, ki je menda ob pogledu na svojo karikaturu jokal od jeze, ga je prehitel. Na svoji strani je imel leta 1868 ustanovljeni mariborski mladoslovenski časnik Slovenski narod, v katerem se je po zaslugi Zarnikove intervencije znova pojavil očitke, da Pavliho »vlada z novci podpira«. Tokrat so Slovenci laži verjeli, saj jo je potrdilo mladoslovensko glasilo in se jim je zdela edino verjetno pojasnilo za Levstikovo neizbirčno popadljivost. Zarniku je uspelo, da je Levstiku spodmaknil tla pod nogami. Naročniki so začeli množično vračati list, ki je na ta način izgubil finančne temelje.

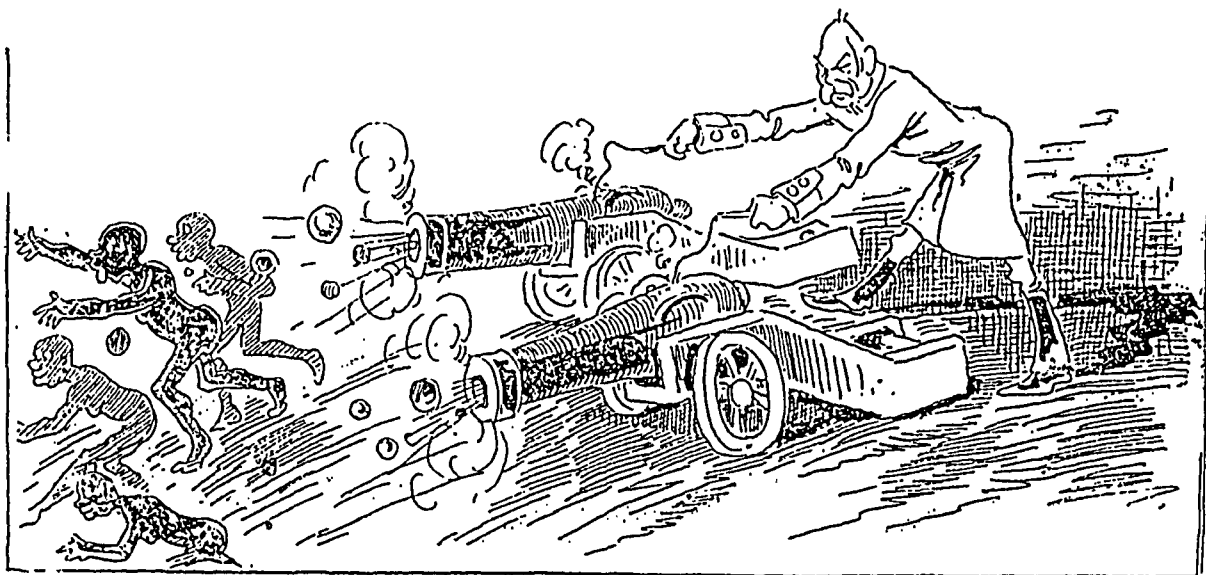
⁵ Karel Václav Klíč sodi poleg Josefa Mánesa (1820-1871), Františka Karla Kolářa in Mikoláša Aleša (1852-1913) med najpomembnejše češke ilustratorje 19. stoletja. Uveljavil se je kot risar in karikaturist pri različnih časopisih in listih. Rodil se je 30. maja 1841 v Hostinném. Po končani slikarski akademiji v Pragi, na kateri je moral študij za nekaj časa prekiniti, ker se je znašel na policijskem seznamu sumljivih oseb, se je leta 1862 naselil v Brnu, kjer je odprl fotografski atelje in začel izdajati satirični list Veselé listy. Leta 1867 je kot karikaturist sodeloval pri budimpeštanskem listu Borszem Jankó. Leta 1869 se je iz Budimpešte preselil na Dunaj, kjer se je pridružil novoustanovljenemu Flohu. Leta 1872 je zapustil Floh in začel naslednje leto izdajati lastni humoristični list Humoristische Blätter von Karl Klíč. Floh je po Klíčevem odhodu izhajal še nekaj desetletij.

Obenem s portretnimi karikaturami je risal tudi politične karikature in satirične ilustracije. Leta 1877 je npr. narisal vrsto karikatur vodilnih socialnodemokratskih politikov. S 100 perorisbami je ilustriral E. M. Vacana Bilderbuch für Hagestolze in izdelal ilustracije za Der Roman der Adelfina Patti istega avtorja (oba 1875) ter se posvečal tudi slikarstvu. Leta 1899 se je preselil v Anglijo, nekaj časa deloval kot ilustrator pri londonski Stevens Review in bil nato med soustanovitelji litografskega zavoda Rembrandt Intaglio Printing Comp. Ltd. v Lanchestru. Sodeloval je tudi s Puckom. V začetku 20. stoletja se je kot premožen Mister Kley, kot so ga imenovali v Angliji, vrnil na Dunaj. Slavo in premoženje so mu namreč prinesli njegovi tiskarski izumi: leta 1879 je izumil heliograuro, leta 1890 bakrotisk z rakljem in klíčotipijo (zrnasto visoko jedkanje) tdr. Umrl je na Dunaju 16. novembra 1926.

⁶ Po: Zarnikovo pismo Levstiku, v: Levstikov zbornik, (uredila Janez Logar in Anton Ocvtirk), Ljubljana 1933, str. 250.

⁷ Za naslovnico 6. številke je bila prvotno predvidena Souvanova karikatura. Levstik je razmišljal tudi o karikaturi dr. Louva Tomanu. »Slavni gospod železnocestni doktor! Zeló me je žal, ker se niste dali zopet izvoliti v deželni zbor. Vašo bradato podobo mi je pan Klíč uže izvrstno 'nakresil', a zdaj ne bode ta veličastna brada niti mojih čitateljev razveseljevala niti Vaše slave širila. Prisiljen sem v prihodnjem listu na prvi strani prvaka Souvana prinesiti namesto Vas. Kak razloček! Vendar Vas nij bilo rabiti; kajti pensijonista nikakor svétu ne more podajati. Kdo se zdaj méni o Benedku, in kdo se bode o Vas, ko Vas ne najde na javnem odru - Svojo in Vašo izgubo čutéči. Pavliha« (»Pavliha dr. Tomanu«, Pavliha 1870/5)

Častni „doktor thleologiae“ knez Bismarck poučuja

afriško mure v ljubezni do bližnjega.

Izšla je samo še sedma, zadnja številka Pavlihe, ki je imela na naslovnici objavljeno Klíčevo karikaturu velikonemškega »grofa Bismarcka - Schönhausena«, čeprav so bili pri Levstikovem izboru karikiranca za naslovnico dotlej v igri tudi nekateri domači politiki (Souvan, dr. Toman). Karikirana Bismarckova postava je sestavljena zgolj iz ogromne glave, iz katere poganja par drobnih nožic. Tako kot vse Klíčeve karikature za Pavliho se zato uvršča v 19. stoletju zelo pogost tip »glavonožcev«, ki so jih nedavno v časnikarsko karikaturu vpeljali francoski karikaturisti, npr. Benjamin Rouband (1811-1847), ki je sodeloval z znamenitim Philiponovim satiričnim listom *Le Charivari* (1832-1893). Benjaminovo najpomembnejše delo predstavlja 100 portretnih karikatur »Panthéona Charivarique« iz 1840. Leta 1860, na začetku svoje umetniške poti, sta tovrstne portretne karikature za list *La Diogène* risala tudi impresionista Edouard Manet in Claude Monet. Klíč se je pri snovanju karikatur najbrž oprl na neprekosljivega mojstra v tej vrsti karikiranja človeške podobe, najpomembnejšega francoskega karikaturista med leti 1867 in 1879, Andréja Gilla (s pravim imenom Louis-Alexandre Gosset de Guinness; 1840-1885), ki je celostranske kolorirane portretne karikature risal za naslovnice satiričnih listov *La Lune* in *L'Eclipse*. Na karikaturah v vrsti t. i. »glavonožcev« so bili upodobljeni kljub nesorazmju med telesnimi deli le rahlo karikirani, saj so karikaturisti ohranjali čim večjo portretno podobnost, ki je

bila seveda osredotočena na obraz, in karikiran- ce smešili s pomočjo atributov, napisov in podnapisov. Tudi Pavlihove karikature so poleg telesnih deformacij utemeljevali številni povedni dodatki (npr. sporna Zarnikova stolčka, Bismarckova krača z bajonetom, Grčarjeva »grčavka« (gorjača), s katero grozi »narodnostnemu paragrafu«, cilinder (simbol nemštva, okrašen z makovimi glavicami, ki je omamil Dežmana).

»Na prvi strani smo danes prinesli čitateljem podobo glasovitega Bismarcka, da zvedo kakšno lice po svetu nosi mož, kateri je največ kriv za avstrijske nesreče 1866. leta, kolikor je namreč ni Avstrija sama kriva,« se je glasil Levstikov komentar oziroma opis karikature. »Bismarck je na Pruskem toliko mogočen, kolikor je bil malokedaj kak monister na zemlji, zato se godi vse po njegovih besedah, a kralj ga je postavil za kancelarja nemške zveze. Kako pohlevno srce nosi v prsih priča njegov prigovor 'kri in železo', kar je naš risar s tem pokazal, da na glavi namesto treh las, kateri so mu edino še ostali zvesti, naredil mu je tri ostre bajonete. Drugi po-božni prigovor tega moža je: 'Moč je več nego pravica', zato ima poleg sebe drug bajonet, zasajen v kračo, kar je znamenje, da si jo misli prisvojiti, ako mu je kdo ne brani. Bismarck je zdaj prusko kraljestvo zapletel v grozovito vojno z Napoleonom. Prava dva ptiča sta se zgrabila, vredna oba, na bojišču biti pošteno tepena. Avstriji sta oba naredila kvare, kolikor in koder

je kateri koli mogel, vendar še nij gotovo, da v zdajnej vojni Avstrija ne bi nobenemu pomagala, da jo pozneje s hvaležnostjo zopet namaha, koder ugodno priliko najde.⁸

V zadnji številki Pavlihe je Levstik odgovoril na očitke Slovenskega naroda in bralcem Pavlihe pojasnil, zakaj se je odločil objaviti Zarnikovo podobo oziroma karikaturu. Zgovorne so zlasti sklepne misli Levstikovega zagovora. »Očita se dalje za pregreho, da je 'Pavliha' prinesel podobo osebnega prijatelja,« je zapisal Levstik. »To je res žal, da je res, a nikakor se nij bilo tega ogniti, kajti tukaj gre za slovenski narod, kateri je še zmirom več vréden nego sam dr. Zarnik. Podoba se je torej po neizprosnej dolžnosti našega programa prinesla edino zato, ker je gotovo bridko grajo zaslužil mož, ki je bil še lani po pravici tako slopeč, in ki je letos tako sam sebe ponižal, da v zboru, na prvaških verigah radovoljno priklenen, imel bode samo ta nálog, da včasih plane tja, kamor z njim zaščuje dr. Bleiveis in dr. Kosta. Osebnosti pri tej stvari nij torej bilo nobene. Celó ako bi se 'Pavliha' domislil, da morebiti kdaj prinese obraz 'Narodovega' urednika, ki zdaj nad njegovo glavo z ubijalnim kolom tako kolegijalno stoji – tudi takrat bi se držal nepristranskega načéla, kakor je prav in potrebno.

Dalje je zavriniti besedovanje 'Slovenskega Naroda', kakor bi se bila podoba dr. Zarnika dala v naglici delati. Ne! Imel jo je risar uže predno je bilo javno znano, kako se je tam doli v Trebnjem zares godilo, in prva misel je bila dr. Zarnika načrtati za zmagovalca nad staro gardo. Kdo je kriv, morebiti 'Pavliha', da je bilo treba to misel popustiti, ko se je za trdno razglasilo, da je Zarnikova zmaga žalostna Pirhova zmaga [op. Pirova zmaga: s prevelikimi žrtvami plačana in zato ničeva zmaga]?

Ugovarja se dalje, da slovenski narod v politiki še nij zrel, in da ga torej oči zabolé, ako v tekeji podobi vidi meso svojega mesa, kost svoje kosti. – Kaže, da je to, žalibog! res, in zaradi tega je pri nas, kjer se vsaka stvar meri na mravljíčko péd, mnogo laže napačno delati nego napačna dela grajati. Kdor napačno dela, nikoli se mu ne očíta, da ga je vlada podkupila, nego o svojem času se mu vse opusti; a kdor krivo početje graja, tega je najéla vlada ter nanj ob vsakem času leti vse kamenje. Tudi naši voditelji se mnogo ne razlikujejo od prostega naroda; torej bi jih za-

V evropski menašeriji

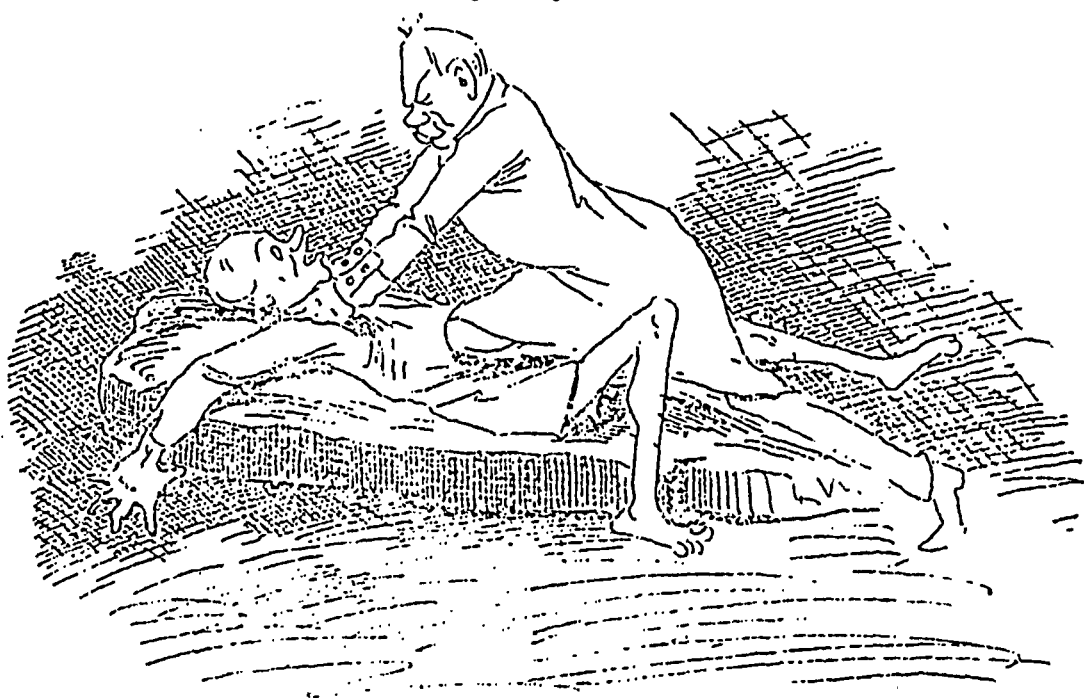
stonj opominjali, da satirični listi družih jezikov prinašajo samo obraze visocih glav na pr. Napoleona, Bismarcka, Viktorja Emanuela, Beusta itd., kateri so morebiti še malo večji od dr. Zarnika; a vendar njihove slave nič ne manjša to mušje zbadanje begóčih novin, katere so denes v rokah, jutri bog védi kje.⁹

Bismarckova Nemčija je leta 1870 veljala za največjega zunanjega sovražnika habsburške monarhije. Bismarcku je s spretnim političnim manevriranjem in naposled z vojaško zmago leta 1866 uspelo habsburško monarhijo ponižati in izločiti iz Nemške zveze. V času nastanka karikature se je Bismarck zapletel v novo francosko-prusko vojno, kar lahko razberemo tudi iz Levstikovega komentarja ali iz prav tako v 7. št. Pavlihe objavljene pesmice Francosko-pruska vojna: »Naspróti stojita si vojski dvé, / Pogumni, slavni, veliki obé. / Na enej strani francoski car, / Napoleon, mogočni vladar. / Na drugej strani pruski kralj, / Z njim Bismarck in premnogi maršalj. / Stojita nasproti nekatere si dni, / Do zdaj še nobena zgrabila ni. / ... / Zató se gledati vojski obé, / Nobena boja začéti ne smé. / Začéti ne smé ni teči domov, / Ker spremljal po poti bi smeh je gotov. / A smeh in sramota je huda stvar, / To Bismarck vé in francoski car. / Toréj si zabavljata, kar se dá, / Ker nema dovolj nobeden srcá.« Vendar vojaški uspehi Bismarckove Nemčije nika-

⁸ Pavliha, 1870/6.

⁹ Pavliha, 1870/7.

Prijatelj miru:

stiska ga samo zaradi tega za vrat, da bi umirajočemu duša ne ušla.

kor niso bili najpomembnejši razlog za objavo Bismarckove karikature v Pavlihi: karikirana upodobitev najbolj mogočnega nemškega politika naj bi služila predvsem za dokaz, da se celo največjim možem ne sme prizanašati, če delajo napake, obenem pa se ti pretirano ne jezijo, če jih za tarčo morda izberejo karikaturisti.¹⁰ Levstikov trud je bil seveda zaman, in tudi sam je moral ugotavljati, da slovenska javnost za (samo)kritiko očitno še ni bila zrela.

Če vzamemo za predpostavko, da je 19. stoletje na Slovenskem čas zmernih korakov naprej, da se slovenska žurnalistika, izdajateljstvo in nasploh književnost vežejo zgolj na skromne pojavne oblike, da so torej ilustracije v slovenskih časnikih

redkejše od belih vran, da so si Slovenci izključno v nemških časnikih lahko ogledovali, kakšen je bil zunanji videz najbolj znamenitega tedanjega državnika, da iz besedil 19. stoletja veje zaprašen in votel duh, ali če slepo prisluhnemo nenapisanemu pravilu, da karikatura ne more ogroziti ničesar, npr. volilne kandidature ali celo človeške eksistence, potem je Levstikov Pavliha vsa ta na prvi pogled samoumevna dejstva postavil na glavo. Levstikov Pavliha je resda svojevrstna žaloigra, a tudi eden od mejnikov na poti kulturnega in političnega napredka Slovencev. Kar pa zadeva Zarnika, velja poudariti naslednje: ustavno in parlamentarno življenje je bilo leta 1870 v monarhiji staro komaj desetletje; postavljanje kandidatur, predstavljanje volilnih programov, povezovanje in slo-

¹⁰ Čeprav je bila Levstikova kritika na Zarnikov račun objavljena v satiričnem listu, je bila Zarnikova reakcija ostra. Na tehničarje je bil namreč njegov poslanski stolček, torej je bilo posredno politično vprašanje. Povsem drugačen epilog je leta 1891 doživela tožba zaradi razžaljenja časti, ki jo je proti uredniku satiričnega lista Brus Ivanu Železnikarju vložil neki gostilničar in oderuh Želko, o katerem so bralci v Brusu mdr. lahko prebrali, da si je prilastil neki cerkveni kip in ga samovoljno postavil na lastno hišo ter »iz enega soda točil 7 vin«. Železnikarja je branil dr. Ivan Tavčar. Želkovo obtožnico je napisal dr. Ivan Šušteršič, tožilec pa je bil dr. Ahazhtzh. Gostilničar je tožbo vložil, ker se je zbal, da bo zaradi Brusovega zapisa propadel na bližnjih volitvah za žu-

pana. Da je šlo za političen proces, dovolj zgovorno pričajo tudi imena vpletenih odvetnikov. Sodna razprava se je spremenila v farso in nudila publiki veliko zabave. Železnikar je bil oproščen. V Tavčarjevem zagovoru Železnikarja zasledimo tudi naslednje besede: »... v poštev je imeti, da je bil dopis v šaljivem listu. Tacega ni tako v poštev jemati, kakor resen političen list. Da bi bil dopis v 'Slovenskem Narodu', potem bi bila stvar vsa drugačna. Ker je bil v Brusu, pa je pravilno..., da se je bilo zgolj smejeti o njem. Kaj pišejo in kako slikajo nemški šaljivi listi Bismarcka in kralja Milana, a doslej še ni bilo slišati, da bi se bil nemški ali srbski poslanik na Dunaji o tem pritožil, in vendar sta Bismarck in Milan vsa druga moža nego Želko« (Slovenski Narod, 1891/51).

žen nastop na volitvah, politično lobiranje, meta-nje polen pod noge protikandidatom in političnim nasprotnikom, utišanje polemičnih glasov itd. - vse to so bile dotlej neznane, povsem nove izkušnje, vendar so se tudi Slovenci hitro učili.

Dogodki okrog konca Levstikovega Pavlihe so literarni in kulturni zgodovini zato nudili lepo priložnost za razglabljanje o nenačelnosti slovenske politike in politikov, o klavrnosti majhnosti Levstikovih nasprotnikov, Levstikovem samospoštovanju in tudi njegovih človeških stiskah, v slovensko likovno satiro pa so uvedli karikirano upodobitev Bismarcka, ki jo lahko vrednotimo tako s kulturnozgodovinskega kot estetskega in ikonografskega stališča.

Pruski državnik Otto Eduard Leopold Bismarck - Schönhausen (1815-1898) je Nemčijo uspel iz šibke konfederacije preoblikovati v mogočen imperij. Dobršen del druge polovice 19. stoletja je Bismarckova politika vplivala na usodo večine evropskih držav. V politiko se je Bismarck podal leta 1847 kot konservativen poslanec. Leta 1859 je postal poslanik v Petrogradu in čez tri leta poslanik v Parizu. Pruski kralj Viljem I. ga je istega leta imenoval za pruskega ministrskega predsednika in zunanjega ministra. Bismarck se je odlikoval z izredno državniško spretnostjo, bil je gonilna sila t. i. »malonemške rešitve« - združitve Nemcev z izključitvijo habsburške monarhije. Politične cilje se je namenil doseči tudi s »*krvjo in železom*«, kot je izjavil leta 1862 pred pruskim parlamentom, saj je bil prepričan, da se mora »moči držav ukloniti vsakršno moralno načelo in vsakršna mednarodna zakonitost«. V skladu s svojo »realno politiko« se je odločil razpustiti Nemško zvezo in iz nje izločiti Avstrijo, kar se je zgodilo po vojni med habsburško monarhijo in Prusijo leta 1866, ki se je končala s prusko zmago v bitki pri Sadowi. Po francosko-pruski vojni (1870/1871) mu je v nacionalističnem vojnem navdušenju uspelo ustanoviti »drugo nemško cesarstvo«. Sam je postal nemški državni kancler (*»Železni kancler«*). Novi nemški cesar Viljem II. ga je leta 1890 prisilil k odstopu.

Vsekakor je bil Levstikov izbor odlične osebe, ki se kljub svoji nedotakljivosti in vsemogočnosti pogosto pojavlja na karikaturah, ravno pravšnji, kajti Bismarck velja za eno najpogostejše karikiranih političnih osebnosti nasploh. Po vsej Evropi so nastajale številne Bismarckove karikature, ki so ob koncu 19. stoletja začele izhajati tu-

di v zbirkah oziroma albumih.¹¹ Bismarckova Nemčija je nastala po francoskem porazu, zato so bile posebej številne in neusmiljene francoske karikature Bismarcka. Francoski karikaturist Faustin (1847-po 1910) je leta 1870 na kolorirani litografiji npr. prikazal Bismarckovo simbolno usmrnitev. Karikatura je del šestdelne serije *»Les Guillotinés«*. Faustin je pod giljotino, prekrito z jakobinsko čepico s kokardo, upodobil tudi pruskega kralja Viljema I. (1797-1888) in francoskega cesarja Louisa Napoleona / Napoleona III. (1808-1873). Slednji je po porazu v bitki pri Sedanu septembra 1870 odšel v prusko ujetništvo v Kassel, v Franciji pa so ga razglasili za izdajalca. Tudi Napoleon III. podobno kot njegov stric Napoleon I., ki je veljal za največkrat karikirano osebnost svojega časa, pogosto nastopa na karikaturah. Zlahka ga prepoznamo po dolgih, rahlo zavihanih brkih in bradici. Pruskima voditeljema Viljemu I. in Bismarcku neposredno iz glave poganja konica pruske čelade. Na njunem čelu sta napisa njunih grehov. Bismarck je *»ambitieux gerdin«* (častihlepen lump), Viljem I. *»buvreur de sang«* (pivec krvi). Edmond Guillaume (dejaven je bil okrog 1870) pa je npr. v kolorirani litografiji *»Les génies de la mort«* iz istega leta zlil Bismarckov portret, prusko čelado, mrtvaško lobanjo in nemškega cesarskega orla z žezlom in vladarskim jabolkom v krempljih v grozljivo celoto, ki jo namesto lovorovega venca obkrožajo listi strupene rastline. Bismarckov pošastni portret lebdi nad gorečo vasjo. Karikatura sodi v serijo štirih karikatur, pri kateri je Guilla-

¹¹ Npr. Wilhelm Scholz, *Bismarck - Album des Kladderadatsch*, Berlin 1890, John Grand-Carteret, *Bismarck en caricatures*, Paris 1890, John Grand-Carteret, *Crispi, Bismarck et la Triple-Alliance en caricatures*, Pariz 1893, Walter K., *Bismarck in der Karikatur*, Stuttgart 1898, Walther C., *Bismarck in der deutschen Karikatur*, Stuttgart, brez letnice, Walther C., *Bismarck in der Englischen Karikatur*, *Bismarck in der Französischen Karikatur*, *Bismarck in der Russischen, Italienischen, Amerikanischen etc. Karikatur*, *Bismarck in der Wiener Karikatur*, vse Stuttgart 1898, (Otto Fürst von) *Bismarck, Historische Karikaturen*, Berlin 1915, Paul Litman, *Bismarck in Geschichte, Karikatur und Anekdote / Ein großes Leben in bunten Bildern*, Stuttgart 1915. Med osebnostmi, ki so se pogosto pojavljale na karikaturi in so jim okrog leta 1900 posvetili posebne knjižne zbirke karikatur, velja omeniti tudi plesalko in ljubico bavarskega kralja Ludvika I. Lolo Montez (1818-1861), nemškega skladatelja in dirigenta Richarda Wagnerja (1813-1883) in po krivem obsojenega francoskega oficirja židovskega rodu Alfreda Dreyfusa (1859-1935). Prišljubljene so bile tudi zbirke karikatur na določeno temo, npr. ženske, moda, erotika, Cerkev, Židi, socializem, stroji, advokati itd.

Vse prizadevanje zastonj.

me kot »genije smrti« poleg Bismarcka prikazal tudi Viljema I., Napoleona III. in papeža Pija IX.¹²

Karikature niso bile osamljeni primeri ostrega, neizprosnega in sovražnega karikiranja Bismarcka. Za francoskimi karikaturami niso zastajale karikature drugih evropskih narodov, Bismarckove karikature pa so nastajale tudi v Združenih državah Amerike in na Japonskem. Negativen odnos do Bismarcka in njegove politike so si skupaj z drugimi evropskimi narodi delili vsi nenemški narodi zbrani pod habsburškim dvoglavim orlom. V Sloveniji je bila v zraku celo bojazen, da bo zaradi rasti pruske moči Avstro-Ogrska razpadla, slovensko ozemlje pa si bodo razdelili Nemci in Italijani. Med avstrijskimi Bismarckovimi karikaturami so se na vidno mesto uvrščale tudi Klíčeve karikature v Flohu, saj je Klíč kot karikaturist in satirični risar krepko presegal svoj čas. Floh je po njegovi zaslugi

postal tudi prvi avstrijski in nasploh evropski v barvah tiskani humoristični list. Floh, ki je izhajal v velikem, časopisnem formatu, so krasile imenitne Klíčeve karikature. Na naslovnica, natisnjenih v dveh ali več barvah, so bile praviloma objavljene portretne karikature, med katerimi je bilo izredno veliko karikatur predstavnic lepšega spola, s kakršnimi se slovenska likovna satira konca 19. stoletja ni mogla pohvaliti.

Klíč je veliko Bismarckovo portretno karikaturar narisal za naslovnico 5. št. Floha v letu 1869, v prvem letu izhajanja. Bismarckov obraz krasijo košate obrvi in monokel. Na karikaturi »*Blicke in das Jahr 1870*« (Pogled v leto 1870) v 1. št. iz leta 1870 srečamo Bismarcka, okrašenega z monoklom in tremi laski na golem čelu. Na karikaturi »*Ein bürgerliches Trainerspiel*« v 37. št. iz 1870 na krožniku pred Bismarckom leži zemeljski globus. Bismarck se ga je polotil z nožem in vilicami, personifikacija Germanije mu na krožniku prinaša nov posladek – glavo francoske Marianne (personifikacije Francije). Prikazan je tudi Napoleon III., ki so ga pravkar zapustile življenjske moči, tako da je zdrsnil na tla. Na karika-

¹² Po: Jürgen Döring, »*Satirische Porträtgalerie, Bild als Waffe / Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*«, Wilhelm-Busch-Museum Hannover, 1985, str. 123-124.

turi »*Variation über ein bekanntes Thema*« (Variacija na znano temo) v 41. št. iz 1870, na kateri sta predstavljena Bismarck in Napoleon III., oblečen v žensko obleko, ki naj bi nakazovala bojazljivca, šlevo..., Bismarckovo plešasto glavo znova krasijo trije lasi. Karikatura »*Die Wilde Jagd 1870*« (Divji lov 1870) iz 52. št. pa npr. predstavlja variacijo na temo štirih apokaliptičnih jezdecev, Zmagovalca, Vojne, Lakote in Smrti ali Kuge. Napis na Bismarckovi zastavi se glasi »*Blut, Eisen, Gewalt vor Recht!*« (Kri, železo, oblast pred pravico!).

Na Bismarcka so Nemci seveda gledali drugače kot Francozi ali Avstrijci. V Nemčiji so nastajale številne Bismarckove slavlne likovne upodobitve. Bismarckovi spomeniki in apoteoze pričajo o pretiranem poveličevanju, ki mu je bilo pozno 19. stoletje tako naklonjeno. »*Car Peter Veliki je zgodovinska oseba, in Rusom je heroj,*« je leta 1905 (v ogorčenem odgovoru Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?, namenjenem recenzentu njegove pesnitve Primož Trubar« dr. Josipu Tomišku) zapisal pesnik Anton Aškerc (1856-1912). »*Kaj pa Garibaldi? Še ni tako dolgo, odkar je umrl, pa naj stopi g. dr. Tomišek za par tednov v Italijo – v vsakem večjem mestu najde kak Garibaldijev spomenik ali vsaj kako ulico – 'via Garibaldi'. Italijanska poezija ga tudi proslavlja. – Katero zgodovinsko življenje nam je bolj znano ko življenje Napoleonovo – in Napoleon je Francozom polbog, to priča že monumentalni mavzolej v Parizu, kjer počiva njegov prah. Najradikalnejšemu republikancu francoskemu je Napoleon nadčlovek – heroj. Umetnost ga je proslavila že večkrat.*

In ozrmo se v sedanost! Bismarck je umrl šele pred par leti. Ta mož je menda dovolj zgodovinska oseba, saj smo ga takorekoč osebno poznali tudi mi, ki nam ni bil prijatelj. In glejte, pred našimi očmi se razvija med nemškim narodom Bismarckov kult! Znani železni kancelar je Nemcem že pravi nadčlovek, je heroj, ki se mu stavijo nenavadni monumenti. Luther in Bismarck! Da, tudi Bismarck prehaja že, ko se je komaj poveznila plošča v njegovem mavzoleju, nekako v mythus. Nemškemu narodu je Bismarck simbol brezobzirnega narodnega smotrovitega egoizma. Bismarck je nemški duh. Vse nemške umetnosti so se že polastile zgodovinske prikazni moža 'aus Blut und Eisen'.«¹³

¹³ Anton Aškerc, »Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne? / Gospodu profesorju dr. Josipu Tomišku odgovarja A. Aškerc«, Slovenski narod, 1905/89.

Za najbolj znamenitega Bismarckovega uradnega portretista je veljal münchenski slikar Franz von Lenbach (1836-1904), vodilni portretni slikar t. i. »Gründejahre«, ki je izdelal okrog 80 Bismarckovih portretov in portretnih študij. Najpomembnejši nemški Bismarckov karikaturist pa je bil Wilhelm Scholz (1824-1879), ki je skorajda 40 let sam risal karikature za berlinski humoristični list Kladderadatsch (1848-1898). Bismarckove karikature so pogosto objavljali tudi Frankfurter Laterne, Münchner Punsch, Eulenspiegel, Schalk, Wahrer Jakob in drugi satirični listi. Reprezentativen izbor 300 Sholzovih Bismarckovih karikatur je leta 1890, ob Bismarckovi 75-letnici, izšel v posebni zbirki oziroma albumu z naslovom »Bismarck – Album des Kladderadatsch«, ki predstavlja prvo knjižno zbirko Bismarckovih karikatur.

Scholzove karikature do Bismarcka nikakor niso bile sovražno nastrojene. Pruskemu prvega ministru in nemškemu državnemu kanclerju, kovaču nemške države in enotnosti, so se namreč priklanjale kot močnemu, energičnemu politiku in simbolu nemške moči, toda to še ni pomenilo, da so ga obravnavale z vsem dolžnim spoštovanjem. Hišni risar Kladderadatscha Scholz ga je celo preoblečal v ženska oblačila, prikazoval v živalski podobi, npr. kot leva itd., vendar je skrbno pazil, da so bili Bismarckovi nasprotniki vedno predstavljeni vsaj nekoliko manjši in še bolj smešni.¹⁴

Scholz je Bismarcka, ko je bil ta še pruski minister, redno opremil z neposredno na plešasto glavo posajeno konico pruske pikače, čelade s konico na vrhu (»Pickelhaube«), ki se tudi kasneje pogosto pojavlja takrat, ko je bilo treba na karikaturah označiti Nemca. Leta 1863 pa se je domislil, da bi Bismarckovo redko lasišče lahko izboljšal s pomočjo že omenjenih treh osamljenih, na sredino glave posajenih las, »*kateri so mu edini še ostali zvesti*«, kakor je zapisal Levstik o »plešastem Bismarcku«, medtem ko je Klíč tri laske na karikaturi v Pavlihi upodobil kot tri bajonetne nože.

Trije lasi, o katerih je pogosto govor tudi v satiričnih tekstih o Bismarcku, so postali kanclerjev razpoznaven znak in so dovoljevali njegovo prepoznavanje tudi v najbolj nenavadnih pred-

¹⁴ Po: Jürgen Döring, »Satirische Porträtgalerie«, Bild als Waffe / Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten, Wilhelm-Busch-Museum Hannover, 1985, str. 127.

Govornik v imenn drugih: Veš, kamarad, mi drugi smo že vsi odložili orožje, samo ti ga imaš še vedno na rami.

Trolasnilisjak: Da, da, a samo zaradi tega, ker tu čuvam, da vam kak lopov odloženega orožja ne odnese.

stavitvah. Takšna Bismarckova tipizirana podoba se je iz nemške karikature razširila po vsej Evropi.

Bera slovenske likovne satire druge polovice 19. stoletja je bila dokaj skromna, vendar na vrsto Bismarckovih karikatur lahko naletimo tudi v Alešovčevem Brenclju (1869-1875; 1877-1885), Magoličevem humorističnem listu Rogaču (1886-1888) in predvsem v njegovem nasledniku Brusu (1889-1891), ki ga je v Ljubljani urejal časnikar Ivan Železnikar (1839-1892). V slednjem listu so seveda izzvenevale nekoliko v prazno, saj se je Bismarckova doba zaključila ravno leta 1890. Mladi cesar Viljem II. je namreč odstavil 74-letnega Bismarcka, ki je bil do tedaj državni kancler in pruski predsednik. Razlog za

zamudo v njihovem objavljanju se skriva v dejstvu, da karikature niso bile izdelane posebej za Brus, temveč sodijo med množico tujih klišejev, s katerimi so bili v tem času opremljene naše, še vedno nadvse redke ilustrirane revije in listi. Kupovanje že poprej izdelanih klišejev je bilo namreč mnogo cenejše kot naročanje novih ilustracij. Za Brus je bilo tako posebej izdelano samo naslovno zaglavje, ki ga je izdelal češki ilustrator in karikaturist Karel Krejčík (1857-1901), medtem ko je vse ostale ilustracije in politične karikature, vključno z Bismarckovimi, Železnikar dobival iz Prage. S Čehi so Slovenci gojili mnogostranske, zlasti kulturne stike. V Brusu se tako pogosto pojavljajo politične karikature, ki so ubrane na češke razmere, na njih nastopajo staročehi in mladočehi, srečamo celo napise v

češčini itd., toda ker je bil položaj slovenskega in češkega naroda v monarhiji podoben, sorodno pa je bilo tudi njuno gledanje na notranje in tuje politične dogodke, so slovenski bralci brez težav lahko dojeli sporočilo karikatur in jih povežali z domačimi razmerami.

Karikature v Brusu, na katerih nastopa Bismarck, so bile najbrž delo na Češkem izredno priljubljenega karikaturista in igralca Františka Karla Kolárja (1829-1895).¹⁵ Odlikujejo se po zaslugi kvalitetne, rahlo skicizne risbe. Na Kolárjevih karikaturah v Brusu se podobno kot v Brenclju in Rogaču poleg Bismarcka zelo pogosto pojavlja tudi grof Eduard Taffe, avstrijski ministrski predsednik v letih 1868 in 1879-1893.

Zaradi načina pridobivanja karikatur in ilustracij je bil izbor Bismarckovih karikatur v Brusu seveda bolj ali manj naključen. Dve karikaturi Bismarcka sta bili npr. objavljeni v 1. št. Brusa. Na prvi Bismarck »osvoboduje afriške robove – ker potrebuje železja drugej« – za zaslužnjenje personifikacij nemških dežel Saške, Šlezije in Lotaringije (Lorene), ki je po nemško-francoski vojni 1870/1871 pripadla Nemčiji. Nemčija si je namreč za časa Bismarckovega vladanja pridobila kolonije v Afriki in na Pacifiku. Na drugi karikaturi »evropski brivec« Bismarck opazuje bratatega Rusa. Komentar: »'Blut und Eisen!' To bi bilo veselje, ko bi tega kosmatina mogel obriti in ostrčiti!« V isti številki je bil objavljen tudi velik Levstikov portret, ki so ga po Levstikovi fotografiji iz dunajskega obdobja izdelali v Pragi. V 3. št. Brusa iz leta 1889 je bila npr. objavljena karikatura »'Častni doktor thleologia' knez Bismarck poučuje afriške mure v ljubezni do bližnjega«. Na njej je upodobljen Bismarck, ki z dvema topovoma strelja na črnce. Na karikaturi »Priatelj miru« iz 9. št. Bismarck poskuša zadaviti personifikacijo miru – »stiska ga samo zaradi tega za

vrat, da bi umirajočemu duša ne ušla«. Tudi na personifikacijo miru pogosto naletimo na karikaturah v Brusu. V naslednji številki je sledil »Rebus«, ki je predstavljal »ime važnega vprašanja, o katerem se danes prav veliko govori in katero je močno zatemnilo nastopno sliko«. V spremljajoči sličici, prekrti s črnim rastrom, lahko delno prepoznamo Bismarckovo glavo s tremi laski. Karikatura »Evropsko razoroževanje« iz 18. št. prikazuje predstavnike evropskih držav, ki nagovarjajo Bismarcka: »Veš, kamarad, mi drugi smo že vsi odložili orožje, samo ti ga imaš še vedno na rami.« »Trolasni lisjak« jim odgovarja: »Da, da, a samo zaradi tega, ker tu čuvam, da vam kak lopov odloženega orožja ne odnese.« Med najbolj zanimivimi Bismarckovimi upodobitvami v Brusu je tudi karikatura »V evropski menažeriji« iz 22. št., na kateri je Bismarcku dodeljena vloga cirkuškega direktorja, ki razkazuje posebej zanimivo, krokodilu podobno zver »Militarismus« (militarizem): »To vam je zver, katere ne zna nihče tako krmiti, kakor jaz, ker sem jo z malega vzgojil. Ta zver živi na kopnem in na morju in je požrešnejše, nego bi si kdo mislil. Požira ne le ljudi, ampak tudi hiše in cela posestva, še dolgovi se jej ne gabijo. To je pravi pravcati 'Kabinetstück'!« V 4. št. za leto 1891 je bila objavljena karikatura »Skupno darilo Avstrije in Rusije za Njegovo večno lajanje na nji«. Darilo, namenjeno Bismarcku, je predstavljal nagobčnik. In tako naprej... seznam Bismarckovih karikatur v Brusu bi bil seveda lahko vsaj še nekoliko daljši.

Bismarck na vseh Kolárjevih karikaturah nastopa z obveznimi tremi laski, ki jih je uporabil npr. tudi risar Alešovčevega Brenclja Franc Zorec (1854-1930) na karikaturi »Bismarck na Dunaji« v številki 17/18 iz leta 1880.¹⁶ Bismarcka je

¹⁵ František Karel Kolár ni bil samo izvrsten karikaturist, veljal je tudi za enega najbolj znamenitih čeških igralcev 19. stoletja. Gledališke deske so ga začele privlačiti že med študijem na slikarski akademiji, ki jo je obiskoval od leta 1845 dalje. Sprva je nastopal v manj pomembnih stranskih vlogah ljubimcev in komičnih vlogah. Uspeh je dosegel z vlogami iz Shakespearovega dramskega repertoarja in vlogo mlinarja v Rychnovskovi igri »Raupachové«, v kateri je vse do smrti želel triumfalne aplanze. Ukvarjal se je tudi z gledališko režijo. Kot karikaturist je trideset let sodeloval z znanimi Humorističké Listy (1858-1914), zato so najbrž tudi v Brusu objavljene Kolárjeve karikature sprva nastale za ta češki list. Njegove karikature pa so objavljali tudi tudi mnogi listi: poleg slovenskih Škrata (1883-1885) in Rogača mdr. tudi zagrebški Naše gore list in Jovanovičev Zmaj.

¹⁶ Če si je Levstik s sedmimi številkami Paulihe pridobil nesmrtno slavo, je urednik Brenclja za to potreboval kar poldrugo desetletje. Alešovec je Brenclja namreč bolj ali manj uspešno, z občasnimi prekinitvami in v stalnih finančnih stiskah, izdajal vse do začetka leta 1886. Posebne važnosti za razvoj slovenskega novinarstva pa je leto 1869, zato, ker nam je porodilo prvi slovenski šaljivi list, rekšje 'Brenclj v lažnjivi obleki'. Zalaga in ureduje ga še zdaj njegov prvi voditelj Jakob Alešovec, jeden izmej izgubljenih slovenskih talentov; tega pisatelj ne izrazuje v šaljivem smislu ter tudi nikakor ne kara Brencljevega urednika, ker si s svojim mnogostranskim in nepristanem delu služi kruh v potu svojega obraza, sedaj bolj obilo, sedaj bolj pičlo. Sedaj pa sedaj se je bil 'Brenclj' zlezel v podstrešje, a zmirom je z nova prifrčal ter se šalil z dobrovoljnimi Slovenci do današnjega dne. Naj mu kdo očita to ali ono, priznati pač mora vsak, da nam je 'Brenclj' ustvaril to stroko slovenskega časopisa, vsaj 'Brenclj' je začel s prvim takim podjetjem« (»Časnik in časnikarstvo«, Slovenski Narod, 1883/289).

upodobil kot lisjaka, avstrijske narode pa kot piščance. Personifikacija Avstrije je nezaupljiva do novega prijateljstva med Bismarckom in avstrijskim zunanjim ministrom Gyullom Andrassyjem (1823-1890): »*Moj varuh se brati z lesjakom? Zdaj se pa že skoro bojim za svojo perutnino.*« Bismarck v podobi lisjaka se pojavi tudi na karikaturi »*Evropejski kongres*« v 11. številki Brenclja za leto 1878. V živalski podobi so prikazani tudi ostali predstavniki evropskih velesil (npr. ruski medved, turški pes Sultan), udeleženk Berlinskega kongresa, ki ga je leta 1878 vodil Bismarck. Karikatura ima najbrž svoj prototip v nemški karikaturi »*Die konstitutionelle Monarchie der Tiere*« iz leta 1823 oziroma 1824, ki je bila naperjena proti konstitucionalizmu. Satirični princip zamenjave med človeškimi in živalskimi vlogami sicer lahko pogosto srečamo v satiričnih listih druge polovice 19. stoletja. Alešovec in Zorec sta Bismarcka predstavila tudi kot murna.

Urednik, tiskar in slikar Srečko Magolič st. (1860-1943), poleg Zorca edini slovenski karikaturist, ki je upodobil Bismarcka, pa je za 22. številko Rogača iz leta 1886 sam narisal karikaturu »*Po izgnanji lončevcev iz Nemčije*«, na kateri je tri laske nadomestil z dvema rožičkoma in enim samim laskom. Na rogove, ki krasijo Bismarckovo čelo, prav tako lahko naletimo na nemških karikaturah. Leta 1887 je Rogač v pismu, namenjenem vrhniškemu Nemcu, zapisal: »*Zmaga Nemcev, trdih Nemcev – kajti še nemški ne znajo, tako so trdi – na Vrhnikih je obveselila Bismarcka tako, da se je bati za njegovo zdravje. V svojej radosti se je tako spozabil, da se je prijel stari kancelar za glavo in izgubil pri tem jeden las, toraj ima samo še dva.*«¹⁷

Trije lasi pa so lahko kot pars pro toto nadomeščali kar celotno osebo. Dovolj je bil že ta najmanjši namig, da so bralci vedeli, da je govorila o Bismarcku, kar nam potrjuje tudi skrivnostna risbica v 14. številki Brusa iz leta 1890, na kateri je zgornji del Bismarckove glave spremenjen v »*vzhajajoče sonce*«. Komentar k risbici se glasi: »*Neue Freie Presse*« [op. dunajski dnevnik] je zadnjič prav dobro povedala, češ le v popolnosti izpeljanem okviru punktacij vidi Nemec (kakor podoba kaže) zopet svoje 'vzhajajoče solnce'.« Risbica ni karikatura, ampak neke vrste »rebus« oziroma »slikana uganka« in je bila najbrž izpeljana iz Scholzovih karikatur, morda iz

karikature »*Bismarckov barometer*«, ki je bila v osemdesetih letih objavljena v Kladderadatschu. Na seriji treh Scholzovih sličic so trije lasi postopoma prevzemali obliko konice pruske pikače, prikazan pa je bil samo zgornji del Bismarckove glave. Vremenski komentar pod srednjo izmed njih, ki je formalno identična z Brusovo podobico, se je glasil »spremenljivo«.

V 9. številki istega letnika Brusa lahko naletimo na podobno zamotano geometrijsko zasnovano podobo, posvečeno katoliškemu politiku dr. Ivanu Šusteršiču (1863-1925), ki nam jo pojasnjuje daljši urednikov komentar:

»Žnidaršič in Šusteršič
ali
narodna umetnost

Slavni slikar Kistoslav Žnidaršič, sloveč zlasti po takozvanem 'Concretzeichnen', začel je to svojo čudovito spretnost uporabljati tudi za portrete. Uspehi so velikanski, fenomenalni, kajti par črt in portret je gotov. Te dni je napravil na stopno krasno sliko: /.../

Na prvi pogled človek skoro ne umeje, a čim dalje jo gleda, tem bolj se mu znana zdi, dokler naposled ves vesel na zavptje: 'Vidiš ga no, saj sem dejal, da je dr. Šusteršič.' In res je tako. Genijalni umetnik pogodil ga je baš v onem zgodovinskem hipu, ko bi imel priti izza vogala. Prednji del nosu pomolil je že naprej, še hipec, in gospodar pride za njim! In ta kos nosu, kako duhovito, kako plastično je narisano. Zdi se, kakor da bi vohal po klerikalnih volilcih in v svoji duševni napetosti gledalec še ves razburjen jedva diše, ker se ima zdaj in zdaj pokazati sam dr. Šusteršič, čigar sladko ime naj se abeceduje na vse večne čase Amen!

Slika ta dela globok vtis, njena posebna vrednost pa tiči v tem, da se ista lahko porabi tudi za kapelana Kalana [op. Brus se je v tem času zapletel v tiskovno pravdo s trnovskim kaplanom in urednikom Domoljuba Andrejem Kalanom], kadarkoli in kjerkoli bode kot kandidat propal! – Non quis, sed quid.«

Likovni princip, na katerem temeljita Bismarckova in Šusteršičeva »upodobitev«, ima dokaj dolgo tradicijo. Angleški slikar William Hogarth (1697-1764), ki je najbolj znan kot avtor satiričnih ciklusov, je npr. omenjal znano »karikaturu« nekega italijanskega pevca. Kot je zapisal, naj bi

¹⁷ »Bismarck vrhniškim Slovincem«, Rogač, 1887/3.

prvi pogled nanjo sprožil osuplost, saj je bila postavljena zgolj iz ravne navpične linije in pike nad njo.¹⁸ Vendar Hogarthov primer, prav tako kot Brusovi podobi, ki naj bi očitno nastali po postopku, imenovanem »Concretzeichnen« (morda risarska konkretizacija, konkretna označba...), ne sodijo v sklop karikaturnega upodabljanja. Eden od pogojev, ki karikaturu loči od drugih »smešnih« upodobitev, je namreč podobnost s predlogo (modelom), ki pa jo tovrstna abstrahirana oziroma »konkretizirana« risbica ne more nuditi. Čeprav je poenostavljanje eden najpomembnejših postopkov pri zasnovi karikatur, je risar v tem primeru prekoračil mejo razumljivosti in prepoznavnosti.

Bismarckova in Šušteršičeva risba bi torej lahko predstavljala obliko »likovnega rebusa« oziroma »naslikane uganke«, ki jo je Malvasia v svojem »Vite de' Pittori Bolognesi« iz leta 1681 poimenoval kot »*ennimi o divinarelli pittorici*« (kot uganko ali sličico za ugibanje) in pripisal njen izum bolonjskemu baročnemu slikarju Agostinu Carracciju (1557-1602), ki skupaj z bratom Annibalom po nekaterih interpretacijah velja za izumitelja karikature v današnjem pomenu besede.¹⁹ Malvasia je opisu dodal tudi prikaze

domnevnih Carraccijevih narisanih ugank, pri katerih je moral opazovalec na podlagi neznanih namigov sklepati o pomenu očem nevidne celote: zidarsko žlico in del zidarjeve glave, ki sta skrita za visokim zidom, kapucinarja, ki počiva v prižnici, viteza s sulico za pregrado in slepca s palico in beraško skodelico, ki stoji za hišnim vogalom.²⁰ Zadnja med njimi je najbolj sorodna risbici v Brusu. V nemškem jeziku naj bi se za takšne likovne uganke uporabljal izraz »Drudel«, ²¹ v angleščini »doodle« (»doodle riddle«).

ali ud pretiran. Če na kakem obrazu narišemo nos prevelik, se nam vidi preveč 'naložen' v razmerju z ostalim in ravnotežje celote je podrt. Karikatura bi bila torej umetniška podoba, pri kateri je naravna harmonija, ravnotežje posameznih delov odstranjeno in se nam zato ta ali oni del vidi 'preobtežen', pretiran - karikiran. Toda rušitje ravnotežja, nastala vsled neznanja ali netočnega opazovanja, ni še karikatura, sicer bi bila to že vsaka ponesrečena risba. Le če je delo resničnega umetnika, zasluži v polni meri to označbo. Če n. pr. umetnik nariše moža s prevelikim nosom in premajhnimi usti, s prekratimi nogami in predebelim trebuhom, ali s preveliko glavo in s premajhnim truplom, je ta in slična pretiravanja storil s polno zavestjo. Kajti če pazno motrimo original, ki si ga je vzel slikar za model, vidimo pač, da mož sicer nima tako velikega nosu, ne tako majhnih ust, ne tako kratkih nog, ne tako debelega trebuha, kakor mu jih je narisal umetnik, vendar pa ima v *razmerju* z nosom premajhna usta, v *razmerju* s trebuhom premajhne noge. Tega poprej niti opazili nismo, toda slikar je z ostrim očesom našel to nesorazmernost in spoznal, da je za dotično osebo *značilna*. Tedaj je vsako teh lastnosti na svoji sliki *ojačil* in *pretiral*, tako da je še precej pravilno oblikovana postava modela postala smešno učinkujoča figura.

A karikatura v pravem pomenu besede ne pomeni samo pretiravanja in podčrtavanja značilnosti, ampak pomeni istočasno tudi *redukcijo*, *brisanje* podrejenosti. Vse, kar je nevažnega, nebitvenega potisne pod črto normalnega razmerja, zopet z namenom, da tembolj ostro izrazi bistvenost in tako tem nazorneje pokaže gledavcu jedro značilnosti. Najčeseje opazimo to v karikaturah oseb s prekomerno veliko glavo. Poleg stremljenja po močnem komičnem vtisu, hoče resnični umetnik dovesti *dušo*, vtelešeno v glavi kot glavnem izrazilnem sredstvu, do polnega uveljavljanja. To je bistvo grotesknega karikiranja. 'Grotesknost pričinja tam, kjer končajo vse možnosti'.

Karikirati bi potemtakem pomenilo: zavedno pretiravanje značilnosti kakega pojava in abstrahiranje od posrsknega, splošnega. Karikatura je zavedna komičnost« (Alojzlj Res, »O karikaturi«, *Mladika*, 1922, str. 365).

²⁰ Po: Gerd Unverfehrt, »Karikatur - Zur Geschichte eines Begriffs«, *Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten / Bild als Waffe*, München 1985 (druga, dopolnjena izdaja kataloga razstave v Hannoveru, Dortmundu, Göttingenu in Münchnu), str. 349.

²¹ »*Dru-del* (m. 5), witziges Zeichenrätsel, in dem von Sachverhalten und Gegenständen Unwesentliches überbetont und Wesentliches vernachlässigt oder verändert wird, so daß die Frage nach der Bedeutung nur

¹⁸ Po: Gerd Unverfehrt, »Karikatur - Zur Geschichte eines Begriffs«, *Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten / Bild als Waffe*, München 1985 (druga, dopolnjena izdaja kataloga razstave v Hannoveru, Dortmundu, Göttingenu in Münchnu), str. 349.

¹⁹ Razmišljanje književnika Alojzija Resa (1893-1936) velja za eno prvih strokovnih opredelitev karikature v slovenski literaturi: »ČUDEN, prečuden svet nam odpira zgodovina karikature: svet izprevrženih pojmov, samovoljnosti, izbruha jeze in strasti, sovraštva in ljubezni, veselja in žalosti, v nenavadnih, nenaravnih oblikah. Zakoni, ki jih sicer vse spoštuje ali vsaj boji, so v žarki luči karikature brez veljave. Castitiljive, na videz nedotakljive pravice posameznika, družine, slojev, držav, narodov - vse se ruši v prah ali prehaja v smešnost pod čopičem in peresom karikaturista. Glave ljudi, in to po večini najbolj spoštovanih in vplivnih, z živalskimi telesi, živali s človeškimi glavami, deli telesa ali celo telo izpačeni, pohabljeni, zverženi. Preko vseh ovir se vpenja karikatura, preko vseh predsodkov, obzirov, javnega mnenja in avtoritete: brezobziren zasmeh vlada, zasmeh, ki vzbuja prešeren krohot, včasih pa komaj viden, bolesten nasmešek.

Svet karikature - svet nebrzdanosti, brezzakonja, krute samovoljnosti, a to samo navidezno, zakaj vsa ta zmes satire, zasmeha, bičanja - govori svoj lastni jezik, ustvarja iz dane nujnosti in stremi po čisto določenih ciljih.

Kaj je karikatura?

Beseda izhaja iz ital. 'caricare' - dobesečno: naložiti, otežiti. Če n. pr. pri risanju človeške postave kak del ali ud preveč otežimo, preveč naložimo, se nam *vidi ta del*

Brus je na zadnjih straneh redno objavljajal šaljive rebase, kriptograme in druge »zabavne naloge« in »zagonetke« (npr. »magične kvadrate«, »skakalnice«). Mednje bi samo delno lahko šteli prazen pravokotnik v 5. št. Brusa iz 1891, ki ga je spremljal naslednji komentar: »Državnega poslanca pl. Globočnika program in razni govori!« V 24. št. istega letnika Brusa so bile objavljene štiri sličice, ki prav tako močno spominjajo na Carraccijeve narisane uganke: »Napoleon I. pred bitko pri Marengi v svojem šotoru«, »Ljubljana v megli in noči«, »Čreda volov za cerkvenim zidom« in »Planinski orel 3000 metrov visoko«. Spremlja jih komentar, ki je naslovljen »Domača umetnost« oziroma »Es bildet ein Talent sich in der Stille«: »V samotni dolini za Golovcem živi pohlevno likt duhteča vijolica genijalni slikar Vrban Kistoprask. Navzlic lepo donečemu imenu in čudoviti nadarjenosti, ostal je doslej nepoznan. Še le tedaj, kadar mu bode blede smrt z ostro koso prerezala nit življenja, prišle bodo njegove zasluge na dan in sestavil se bode mor da celo odbor za spomenik njegov. 'A kaj poma-

ga po smrti spomenik, če pa živega nihče ne podpira?' Kaj pomagajo še tako krasni proizvodi, če pa ni naročil in ni zaslužka?

In tako se godi našemu Kistoprasku. Zato se mi v srce smili in zató sem skrivši kot 'amater-fotograf' posnel par njegovih podob in jih tu podajam slavnemu občinstvu, da samo sodi, kolik mojster je naš umetnik. Njegova umetnost je uprav lakonična. Samo par potez, par krepkih črt in zgodovinski trenotek stoji nam živo pred očmi. Kistoprask ne trati časa s podrobnostmi, on ne slika oblek, pokrajin, drevoja in gorovja, njegov 'žanr' daje popolno svobodo še tako razvajeni fantaziji, on slika divno.

O resničnosti te moje ocene prepriča se lahko vsak, kdor z zadostno pazljivostjo in bistrumnostjo pregleda in študira nastopne slike:...

Blagovoljna naročila vsprejema iz posebne prijaznosti.

Živko Dreta, zasebnik na desno od Golovca.

mit Phantasie und viel Sinn für Blödelei und Komik beantwortet werden kann, [z. B. Würfel = 'Fehlkonstruktion eines Tennisballes'.]« (Po: Gerhard Wahrig, Deutsches Wörterbuch, Neu herausgegeben von dr. Renate Wahrig - Burfeind, Gütersloh 1997).